

Reflexe smíchu a smích jako prostředek reflexe člověka a světa

(Poznámky k Nerudovým Povídkám malostranským)

Alena Macurová

Smích existuje (Bergson, 1900) - stejně jako verbální jazyk - jen v lidské sféře. Slovesný umělecký text modeluje realitu, jak známo, vždy (nějak, třeba i různými způsoby) i v jejím rozměru lidským: svět ztvárňovaný v slovesných uměleckých textech (na mysli mám texty prozaické) je tak pravidelně prezentován jako časoprostor, v němž se předává jí významy - textové subjekty (postavy) v něm "komunikují" znaky verbálními (slovy) i neverbálními (např. gesty, mimikou),¹⁾ "komunikují" také prostředky, o jejichž znakové podobě máme zatím ne zcela určitou představu, např. mlčením, a "komunikují" také tím, že se smějí.

V Povídkách malostranských Jana Nerudy (dále PM)²⁾ mají komunikační jevy vůbec důležité místo a funkci: komunikace postav, tzv. sekundární komunikace,³⁾ sémantice většiny textů dokonce dominuje. Lze předpokládat, že jisté specifické významotvorné funkce se váží nejen na sekundární užití verbálního jazyka,⁴⁾ ale i na další potenciálně komunikační prostředky, jež se postavám textu přiřazují,⁵⁾ tedy mj. i na smích.

Smích jako součást světa modelovaného slovesným uměleckým textem může být i z lingvistického úhlu pohledu nazírán různým způsobem;⁶⁾ z hlediska lingvistiky komunikace ně orientované, jež má na mysli především fungování a působení textu jakožto specifického komplexního znaku v jeho recepci, je pak podstatné zejména to, jak se smích podílí (spolupodílí) na utváření smyslu textu.

Jsou v tomto ohledu PM v něčem specifické, dobově příznakové - a pokud ano, pak čím? Jistě nikoli tím, že smích ve většině PM⁷⁾ vstupuje - v různé míře a různým způsobem - do tématu textů (podrobně k tomu Hermanová, 1984).

Mnohem podstatnější a příznakovější je skutečnost jiná: spolu se smíchem vstupuje do tématu textů zhusta i jeho interpretace, tematizuje se tedy způsob jeho textové recepcí. Text pak "staví" před čtenáře úkol 1) interpretovat smích sám a 2) interpretovat i jeho

(sekundární) interpretaci, ztotožnit se s ní, korigovat ji, distancovat se od ní. A právě skrze čtenářskou interpretaci této sekundární interpretace (skrze to, že čtenář interpretuje, jak je smích v textu interpretován) přerůstá smích (pouhé) t é m a (tj. "to, o čem se mluví") a vstupuje do s m y s l u textu.

Pozn.: Aby se předešlo případným nedorozuměním, plynoucím z různého užívání termínů-pojmů téma a smysl, je zde třeba ujasnit, že jako kategorie k o m u n i k a č n í je zde téma - aforisticky a velmi zhruba řečeno - chápáno jako "to, o čem se mluví", smysl pak jako "to, co to pro mě (tebe, nás...) znamená".⁸⁾

Přesuny smíchu na ose téma - smysl (ono "osmyslení" smíchu pro Nerudu typické) jsou výraznější v případech, kdy je v PM prezentována jeho sekundární interpretace "nenáležitá" a čtenář ji koriguje nebo se od ní distancuje; případně ji ovšem také (je-li "nulová", tj. smích sekundárně interpretován není) substituuje. Přitom signály oné "nenáležitosti" sekundární interpretace smíchu mohou být různě výrazné a různého druhu.

V PS například jsou poměrně explicitní, totiž dané už v samé charakteristice (s.192-193) původců smíchu (smíchu ovšem v onom druhém, v češtině lexikalizovaném významu, tedy "výsměchu, posměchu", srov. SSJČ III, Praha 1971, s.409) a v náznaku spjatém s jeho sekundární interpretací, přesněji ještě - s jeho sekundární i d e n t i f i k a c í ("Byly by ztrnuly myšlenkou" - rozuměj: sl. Máry a pí Nocarová, A.M. -, "že se jedná snad o nechutný, nehodný žert," s.198).

Ve většině případů je smích do smyslu textu integrován méně zřetelným způsobem - explicitnější signály "nenáležitosti" jeho interpretace v podstatě chybí. Zmíním zde alespoň jeden takový smích - smích konduktorky ve FIG (na jeho závažnost v tématu upozorňuje Hermanová, 1984). Z n a k o v o s t tohoto smíchu je v sekundární interpretaci vlastně popírána (... "ona se směje pořád," s.207), ač je jeho význam (výzva k milostným hrám), zacílený přímo na interpreta - Krumlovského, už v této fázi výstavby textu zřejmý: tento význam se smíchu přiřazuje zvl. na základě jeho jednoznačné situační spjatosti s postelí, symbolem intimního kontaktu (srov. na malé ploše textu: "smála se na posteli...", "položila na postel Kačenku a smála se zas...", "stála u postele a smála se..." s.206).⁹⁾ Ke korekci nenáležitosti (protože neznakové, nekomunikační) interpretace smíchu jako neintenčního, nesdělného "epiteta constans" konduktorky vybízejí čtenáře implicitně i další fáze výstavby textu, tím například, jak konduktorčina smíchu - podobně jako "kyprých rohlíků a kávy bez cichorie" - "ubývá". Ovšem už v té fázi textové výstavby, kdy je prezentována Krumlovského interpretace¹⁰⁾ (tj. výrok "ona se směje pořád", jenž znakovost smíchu popírá), pro čtenáře kon-

duktorčin smích něco znamená - a znamená pro něj něco i to, že pro Krumlovského konduktorčin smích neznámá nic.

Už tady je vidět, že implicitnost signálů "vybízejících" ke čtenářské korekci sekundární interpretace smíchu (popř. k jejímu odmítnutí, jako např. v PANR) ne malou měrou aktivizuje čtenářovu recepční úsilí a staví před něj (mj. právě i v zapojení smíchu do utváření smyslu textu) jisté nároky.

Textová reflexe smíchu (smích v tématu) je zde - a podobně i v jiných PM - často jen východiskem pro čtenářskou reflexi člověka a světa prostřednictvím smíchu: zde konkrétně sekundární nepochopení smíchu "navádí", instruuje k smíchové reflexi člověka, který význam smíchu nechápe, a zprostředkovaně i světa, v němž se toto nechápání děje.

Zde je dobře patrná integrační funkce smíchu (Zygmundski, 1985): společná smíchová reflexe, ono spojení s smíchem (integrující - zhruba a poněkud zjednodušeně řečeno - autora a čtenáře textu) je přitom základem pro budování "společenství" dalších sdílených (v nejširším slova smyslu kulturních) postojů a hodnot.¹¹⁾ Postojů a hodnot, které se smíchem (prostřednictvím smíchu) přijímají ("kladný" smích) a/nebo postojů a hodnot, které jsou prostřednictvím smíchu odmítnuty (smích jako "výsměch, posměch"); přijímán je pak jejich protipól.

Smích je v PM prostředkem budování (a utvrzování) takových sdílených postojů a hodnot i v případech, kdy sám v tématu prezentován není - impulsem, instrukcí k smíchové reflexi jsou témata nesmíchová.

Jedním z takových témat je jazyk, v PM přesněji: dobově specifický vztah dvou jazyků, češtiny a němčiny, a jejich užívání v soudobé komunikaci.

V TÝD je např. impulsem k smíchové reflexi dobového světa "dvojího jazyka" (a v něm komunikujících subjektů) konfrontace postojů k jazyku proklamovaných v rámci sekundární komunikace (němčina jako jazyk prestižní a jako jazyk poskytující lepší výrazové možnosti nežli čeština, srov. Trost, 1976) a jeho konkrétního textového užití, tj. především dvou německých textů (báseň Matyldina, pamětní lístek Kořínkův). Charakter textů samých (pravopisné chyby, otřepané rýmy, zvětralá poetika, banální obsah)¹²⁾ proklamované postoje k němčině popírá, popíráje zároveň i naplnění záměrů, s nimiž je užívání němčiny spjato (přiřazení se k vyšší sociální vrstvě, zvýšení společenské prestiže).

Opora pro smíchovou reflexi tohoto rozporu (podrobněji k tomu srov. Macurová, 1984) je zde zase ve svém základu značně implicitní, zvl. ve vztahu k čtenáři neznalému (ne zcela znalému) němčiny: instrukce k smí-

chové reflexi jsou zde totiž neseny jen a výhradně povahou německých textů samých.

Pozn.: Jen částečně se "návody" k náležitě čtenářské interpretaci, tedy k smíchu nad rozporem verbalizovaného postoje k němčině a postoje manifestovaného jejím užíváním, uvádějí ve vysvětlivkách - např. ve vyd. 1952, 1956, 1958: "Německé verše mají mnoho pravopisných chyb." Další rysy textů, jež instrukci k smíchové reflexi nesou, se pak (jen někdy a jen do jisté míry) promítají do charakteru překladů do češtiny, ve vysvětlivkách obvykle uváděných, srov. něm. "Sie ist nicht mer" příznakově jako "už je po ní" (1952, s.280), jinde pak neutrálně "už jí není" (např. 1956, s.273; 1958, s.242).

Je pravda, že směrem k explicitnosti jsou tyto instrukce posunovány např. dalším v textu prezentovaným verbálním i neverbálním chováním nositelů němčiny (např. srov. postava Matyldina); ve svém základu je ovšem instrukce k (smíchové) reflexi světa "dvojího jazyka", závažného soudobého jevu (srov. Havránek, 1936),¹³⁾ jen implicitní. Implicitně je pak dána i instrukce k "návazným" interpretačním operacím: k přehodnocení vztahu obou jazyků i atributů (němčina: vysoký X čeština: nízký), jež jsou k nim v tématu přiřazeny. V procesu konstituování smyslu se smích nad rozporností verbalizovaného postoje k němčině a postoje daného jejím užíváním (nad rozporností proklamace a reality, slov o skutečnosti a skutečnosti samé) přenáší i na samo užívání prostředku, jímž se tato rozpornost vyjevuje, tentýž smích (zase spíše ve významu "výsměch, posměch") přiřazuje čtenáře jednoznačně na stranu toho, co k smíchu není, a zprostředkovaně tak utvrzuje hodnoty onoho "druhého pólu" - hodnoty češtiny,¹⁴⁾ příslušnosti k češtině, češství, národního vědomí.

K "účasti" na smíchové reflexi světa, ať už se směje, nebo nesměje (ať je smích prezentován v tématu či v tématu prezentován není), je tedy čtenář PM vyzýván pravidelně nepřímou, instrukcemi jen implicitními. Zde je asi na místě položit si otázku: Jsou tyto instrukce dostatečně zřetelné na to, aby je čtenář mohl shodně s (textově prezentovanou) intencí identifikovat, zapojit smích do konstituce smyslu textu, vstupovat s autorem do společenství smíchu a smíchem utvrzovaných postojů a hodnot, ztotožnit se prostřednictvím smíchu s těmi, které jsou "naše" a vyloučit ty "cizí"?

Smích PM je nepochybně velký v tom, že i člověk sklonku dvacátého století cítí potřebu hledat pravdu smíchu v tématu i pravdu jeho smyslu. Nejsem si ovšem jista, zda to vždycky beze zbytku dokáže (a dokázat může), zda tedy - pregnantněji a možná trochu zjednodušeně řečeno - může Nerudovu smíchu klenoucím se k němu v čase delším než století (beze zbytku) porozumět. Záleží to i zde na tom, v jaké míře jsou

naplněny předpoklady náležité interpretace textu (přínejmenším sdíle-
nost komunikačního kódu a kontextu oběma, příp. všemi subjekty, jež se
literárního sdělování účastní).

- 1) Neverbální předávání významů je ovšem v rámci celku slovesného textu verbalizováno.
- 2) Srov. další zkratky zde užitá: TÝD - Týden v tichém domě; PANR - Pan Ryšánek a pan Schlegl; PŘIV - Přivedla žebráka na mizinu; JAKS - Jak si nakouřil pan Vorel pěnovku; U3L U tří lilií; PS - Psáno o letošních dušičkách; FIG - Figurky. Citace uváděny podle vydání v Národní knihovně z r.1952.
- 3) Sekundární komunikace vzniká v sémantice komunikace funkčně nadřazené, tzv. primární, jakožto komunikace druhého řádu, srov. Hausenblas - Macurová, 1983.
- 4) V tomto ohledu se PM nesporně vydělují z povídkové produkce své doby: srov. např. jen četnost a charakter sekundárních textů prezentovaných v rámci celku jako texty psané a jejich funkci ve výstavbě celku a v utváření jeho smyslu (zvl. "prvotina novelistická" Václava Bavora v TÝD; k tomu srov. Hausenblas - Macurová, 1983).
- 5) K mlčení a jeho funkcím v celku PM srov. Macurová, 1984.
- 6) Různé způsoby nazírání dané problematiky srov. i v pracích literárněvědných, např. Krejčí, 1902; Jirát, 1948; Hermanová, 1984; Janáčková, 1985.
- 7) Výjimkou je U3L (tam smích není reflektován vůbec) a do jisté míry JAKS (zde je smích, reflektovaný jedinkrát, jen charakterizačním příznakem, který si s sebou postava pana Vojtíška přináší "odjinud", totiž z PŘIV). Pro úvahy o smíchu v tématu by nebyla nepodstatná ani hlediska jiná než takto "frekvenční", třeba hledisko způsobu reflexe smíchu: tak např. skutečnost, že "citátově" ztvárnění smíchu je v PM zcela výjimečné (jen ve dvou případech ve FIG) by bylo nepochybně užitečné promítnout na pozadí prozaických norem daného období apod.
- 8) Vzhledem k různostem biofyziopsychologického i sociálně historického určení onoho "já", "ty", "my" atd. je samozřejmě smysl textu kategorií synchronně i diachronně proměnnou. K problematice tématu a smyslu srov. podrobněji Homoláč - Hroudová - Macurová, 1988.
- 9) Srov. i dále v textu (už po Krumlovské interpretaci "ona se směje pořád") zřetelnou spjatost konduktorčina smíchu se skutečnostmi z významového okruhu "milostné hry": "ještě zcela žluté snubní prsteny",

- "hlazení (kočky) po zádech", "manžel" a opět "postel" spojená s dotazy na Krumlovského přání: "Jen abych řekl, chci-li něco. Že prý, když je sama, nemůže dobře spát a má beztoho dlouhou chvíli," s.212.
- 10) Není nepodstatné, že je prezentována Krumlovským samým; k specifické komunikačního ustrojení ve FIG srov. Hausenblas - Macurová, 1983.
  - 11) Vztah smíchu k systému hodnot akceptovanému (různě široce vymezenou skupinou v daném historickém období, např. v 19.stol., by si jistě zasloužil podrobného rozboru.
  - 12) Srov. alespoň jeden tento text: "Roszen verwelken Mirthe bricht / Aber wahrer Freundschaft nicht; / Wahrer Freundschaft soll nicht brechen / Bis man einst von mir wird sprechen. / 'Sie ist nicht mer.'" (s.25). K funkci vysvětlivek srov. Macurová, 1984.
  - 13) Je zcela zákonité, vzhledem k době vzniku jednotlivých PM, že problém vztahu čeština - němčina je nejvýrazněji reflektován v TÝD.
  - 14) Též např. na základě konfrontace zmíněných básní německých s česky psanými básněmi Bavorovými.

Literatura

- Bergson, H., *Le Rire. Essai sur la signification du comique*. Paris 1900.
- Hausenblas, K. - Macurová, A., Stylizace komunikačních jevů v umělecké próze. Na materiále Povídek malostranských Jana Nerudy, v: *Československá slavistika 1983. Literatura - folklor*. Praha 1983, s.151-160.
- Havránek, B., Vývoj spisovného jazyka českého, v: *Československá vlastivěda, ř.II*. Praha 1936, s.1-144.
- Hermanová, E., Smích Povídek malostranských z hlediska jejich literárněhistorického kontextu. *ČL*, 1984, s.24-37.
- Homoláč, J. - Hroudová, I. - Macurová, A., Recepce slovesných textů z hlediska lingvistiky, v: *O interpretácii umeleckého textu 12*. Nitra 1989, s. 235-248.
- Janáčková, J., *Stoletou alejí. O české próze minulého věku*. Praha 1985.
- Jirát, V., *Uprostřed století*. Praha 1948.
- Krejčí, F.V., *Jan Neruda. Studie jeho vývoje a díla*. Praha 1902.
- Macurová, A., Postoje k jazyku stylizované v umělecké próze (Na materiále jedné Nerudovy povídky). *NŘ* 67, 1984, s.179-184.
- Macurová, A., Zu den Funktionen des Schweigens in J.Neruda "Povídky malostranské". *Zeitschrift für Slavistik* 29, 1984, s.394-399.
- Macurová, A., K druhům a funkci vysvětlivek při čtení a interpretaci textu. *ČJL* 35, 1984-1985, s.145-151.
- Trost, P., *Střídání kódů*. SaS 37, 1976, s.1-3.
- Zygulski, K., *Wspólnota śmiechu. Studium socjologiczne komizmu*. Warszawa 1985.